

MAGYARORSZÁG HELYE ÉS MOZGÁSTERE A VILÁGHIERARCHIÁBAN

DR. KOZMA FERENC

A társadalmak komplex fejlettségi szintjük alapján történő csoportosításával és rangsorolásának módszerével, a Centrum, a Periféria és a Félperiféria kategóriába sorolásának ismerveivel korábbi tanulmányomban foglalkoztam.¹ E kategóriák felhasználásával kísérlek választ adni a címben szereplő kérdésre: hol helyezkedik el Magyarország a világhierarchiában, és milyen lehetőségeink vannak helyzetünk változtatására, a Centrumba tartozó gazdaságok megközelítésére.

A fejlett, kiemelkedően domináns Centrum és a minden tekintetben kiszolgáltatott, elnyomorodott Periféria között egy sajátos, „köztes” országcsoporthoz, illetve néhány, egymástól is sok lényeges vonásban különböző országcsoporthoz létezik és igyekszik a „centrumlét” felé, miközben számos tényező a „periferialét” felé, a Félperifériára húzza őket. E drámai – többnyire kedvezőtlen körülmények között folytatott – küzdelem különbözőségei meg ezen országcsoporthoz egyrészt a lefelé süllyedő (periferizálódó) fejlett társadalmaktól, másrészt a hajdani magas kultúrájuk romjain „hibernálódott”, társadalmaktól. Amint ez a hősies küzdelem valami ok folytán abbamarad, rövidesen megindul a félperiferikus társadalom lecsúszása. A következőkben megpróbálom a XX. század végi, XXI. század hajnali magyar gazdaságot ebből a szempontból – a folyóiratcikk terjedelmi korlátai miatt csak vázlatosan – elemezni.

Magyarország félperiferikus helyzetének kialakulása

A történet ezer évet fog át: ennek következtében csak jelzésszerű utalásokra szorítkozhatom, megjegyezve, hogy nagyon hasznos hozzájárulás volna nemzeti önismeretünkhöz – s mellesleg realitásérzékünket is erősítené – a magyar történelem ilyen szempontú végiggondolása és elemzése, annak feltárása, hogy mely tényezők (belső és külső, gazdaságiak és politikaiak stb.) szoltak bele az ország Centrum felé haladásába, milyen kihívásokra hogyan reagált a mindenkori magyar gazdasági–politikai elit, és ezek a reakciók hogyan könnyítették vagy nehezítették a kínáló alkalmak megragadását, illetve a fenyegető veszélyek elhárítását. Még hasznosabb volna, ha ez az elemzés összehasonlító módon tárgyalná a magyar társadalom sorsának alakulását elő- és hátramosztító

¹ Lásd: A Félperiféria helye a „világfalkában”. *Statistikai Szemle*. 1998. évi 9. sz. 743–754. old.

tényezőket, legalábbis azokéval a társadalmakéval, amelyeket nagyjából ugyanazok a hatások érték, mint bennünket: vagyis a kelet-közép-európai térséget.

Mindebből ehelyütt csak halvány próbálkozásra vállalkozhatom: megkísérlem vázolni a komplex fejlődés relatív sebességét a mindenkori európai centrum, azaz a fejlett magpadlószintjéhez, az integrálódás kritériumainak minimumához képest. Ez a szint esetünkben nagyjából az osztrák, a bajor-szász-hesseni és az észak-olasz színvonal. Történelmünk folyamán ugyanis ez volt az érzékelhető modell, valamint a tanulás és az utánzás elérhető tárgya. Az 1. ábrán a vastag vonal a magyar fejlődés (hangsúlyozom: nem mért, hanem a történelem ismerete birtokában érzékelt) tendenciája a mindenkori Centrum padlószintjének százalékában, vagyis nem abszolút fejlődést mutat, hanem az emelkedő szakaszok a hátrány valamely hányadának ledolgozását, az ereszkedő szakaszok pedig a hátrány növekedését jelzik; a vékony vonal azt az egyébként rendkívül bizonytalan értékű feltételezett fejlődési („felzárkózási”) tendenciát jelzi, amelynek megvalósulása nem lett volna elképzelhetetlen akkor, ha az ország elkerüli középkori és kora újkori egyedi tragédiáit, vagyis a mongol inváziót; a Mátyás nevével fémjelzett prosperitást visszajára fordító „bárói restaurációt”, amely 1514, 1526 és 1541 dátumokkal jelölhető töréspontokon keresztül egy másfél évszázados pusztuláshoz, illetve pangáshoz vezetett (a három országrészben háromféle színvonalon); végül a Habsburg-Birodalomhoz való, XVIII. századi félgymarmati jellegű csatlakozást, amelynek káros következményeiben az 1849 és 1867 közötti időszak jelentette a kulminációs pontot. A geopolitikai helyzetünkből adódó fejlődésképező tényezők hatásától a görbe kialakításakor nem tekintettem el: Közép-Európa kiszakadását a kereskedelem fő útvonalaiból a XVI. században, az Oszmán Birodalom jelenlétét a térség peremén a XVII. század végéig (sőt, bizonyos mértékben egészen a XIX. század közepéig) figyelembe vettem, amit az 1450 és 1850 közötti elképzelt fejlődés görbéjének lanya meredeksége jelez. A XX. század törésvonalaitól sem akartam ezt a képzeletbeli vonalat megtisztítani: valamennyit figyelembe vettem az egy 1949 és 1956 közötti hanyatlás kivételével: a régmúlt történelmének koloncait nem cipelő Magyarország valószínűleg képes lett volna a hidegháború árnyékában is valami keveset behozni (a ténylegesnél érzékelhetően enyhébb) lemaradottságából. Ugyancsak érzékeltettem azt a hátrányt is, amit a kelet-közép-európai térségnek a klasszikus gyarmatosításból való teljes kimaradása hozott magával a XIX. század második felében. Ez is olyan tényező, amely szélesebb térségben dőlt el, mint hogy a magyar társadalom akár súlyával, akár ügyes politikájával ellensúlyozni tudta volna. Az, hogy a két vonal az 1960–1975-ös másfél évtizedben egymás közelébe kerül, mindenekelőtt annak köszönhető, hogy az ország szerencsésen (némi bölcsen is) ki tudta használni a Nyugaton és Keleten egyaránt jelentkező „Golden Sixties” széljársait. Hogy a nagy világgazdasági átrendeződés, majd a szűkebb gazdasági-politikai környezet összeomlása nem múltó zavart okozott a fejlődésben (felső vonal), hanem az országot tartós mélyrepülésbe taszította, annak egyfelől a kemény nyugati közegellenállás, másfelől a tőkés piacgazdasággal szembeni rendszer-inkompatibilitás volt az oka.

A két görbe közötti terület az ország történelmi léptékű veszteségeit érzékelteti:

– az a megrázkódtatás, amely a Nyugat-Európa felé éppen hogy meginduló országot a tatárjárással érte, a XIV. század közepére halasztotta a középkor virágzását az országban, amely időszak Olaszországban már a reneszánsz gazdaság és tudat kibontakozásának előkészítő ideje, a Hanza esetében pedig a manufaktúris ipar kezdetei; az itt elszenvedett „elmaradt haszon” (A) súlyos teherként jelentett a mátyási reneszánsz számára: a

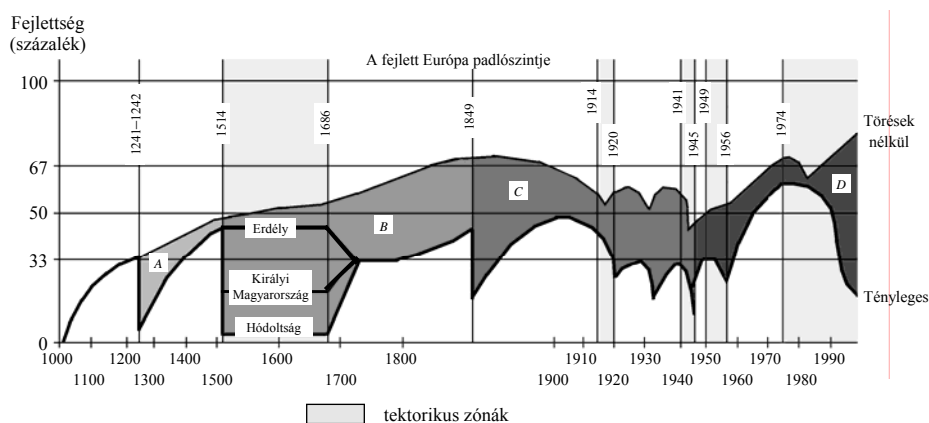
városiasodás gyenge voltában, az oligarchia erejének duzzadásában stb., és végül is összefügg a XV. század utolsó éveiben megindult bomlás okaival;

– a XVI. és XVII. századi pusztítás és elmaradás, valamint a XVIII. századi gyengeség és torz fejlődés megfosztja az országot attól az eredeti tőkefelhalmozástól, amely tőlünk nyugatra mindenütt végbement (B);

– az ország fejlődési elmaradása a XIX. század második felében, a XX. század első felének törési pontjaival együtt ismét csak „meg nem szerzetté” tették azt a megtakarítást (C) (vagy annak nagy részét), amely elengedhetetlen volt a XX. század második felében kibontakozott, hatalmas műszaki–gazdasági fejlődéssel való valamilyen mértékű lépéstartáshoz;

– a XX. század második felének elzártsága, folyamatos gazdasági–katonai és ideológiai zavarai, felerősítve a KGST-környezet mérsékelt minőségi és technikai alkalmazkodási képességével, nem utolsó sorban az utóbbi évtizedben a rendszerváltás belső és világgiazi győtreiméi együttesen „elmaradt haszonná” teszik azt az értékfelhalmozást (D) (ismétlem nemcsak az anyagiakat, hanem a szellemi és erkölcsi tőkét is), amely elengedhetetlen ahhoz, hogy az ország életerős állapotban nézzen szembe a XXI. század kihívásaival.

1. ábra. A magyar gazdaság Európa-követési tendenciája, töréspontjai és tektonikus zónái

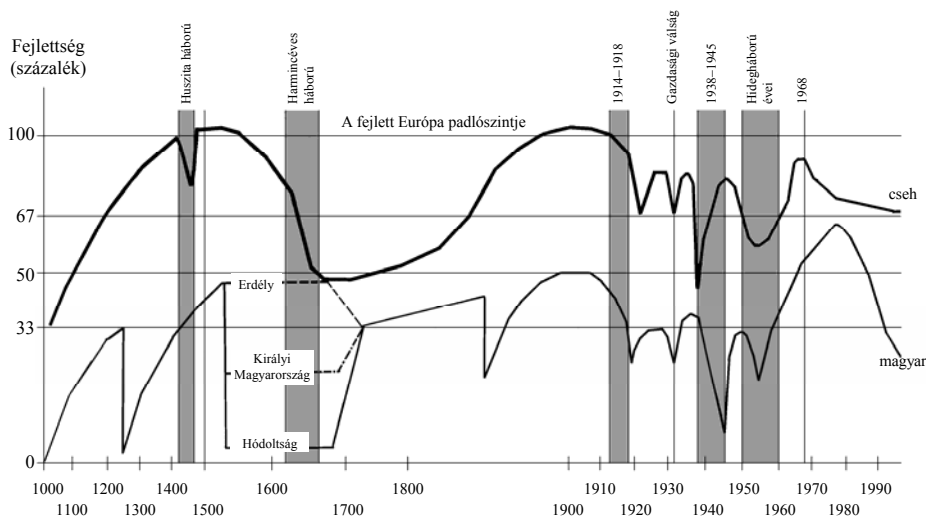
Megjegyzés. Az ábrán – akárcsak a következőkön – az ordináta nem valamely mutató (például az egy főre jutó GDP), skáláját jelzi, hanem a társadalom komplex fejlettségi szintjét: úgy értelmezve, ahogyan a Gondolatok a fejlődésről (*Statistikai Szemle*, 1998. évi 1. sz. 39–49. old.) című tanulmányomban vázoltam. E komplex fejlettség kvantifikálhatatlan, még reprezentáns mutatója sincs, ám a gazdasági elemzésben járatos szakember számára igen határozottan érzékelhető.

A magyar fejlődést kétoldali összehasonlításnak vettem alá: egyfelől a cseh gazdaság, másfelől a balkáni országok gazdaságainak hasonló módon átgondolt és rekonstruált tendenciájával mértem össze. (Lásd a 2. és a 3. ábrát.)

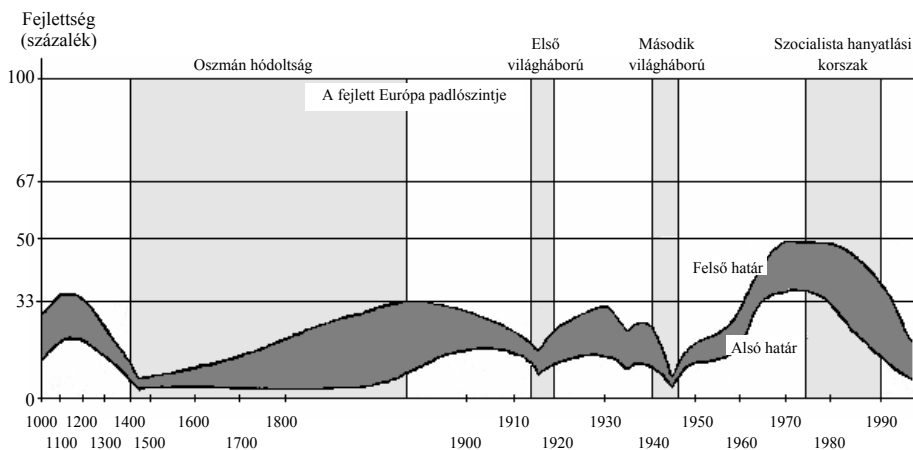
A cseh gazdaság fejlődése (Európa-követés) a középkor és a kora-újkor folyamán nem párhuzamos a magyaréval: egyfelől magasabbról indul, másfelől nyugodtabb – a tragikus XV. századi huszita intermezzótól eltekintve – egészen a Harmincéves háborúig, amikor nagy törést szenved, de nem süllyed olyan mélyre, mint a királyi Magyarország vagy a Hódoltság, s a Habsburg Birodalomba való beilleszkedése is szerencsés. Így a XVIII. század folyamán beindult a szerves fejlődés, ami gyakorlatilag a Monarchia hanyatlásának idejéig tart. Csehország ismét áttöri a Centrum padlószintjét. A törést a kelet-közép-európai térség XX. század eleji balkanizálása hozta magával. Ekkor Csehország (illetve Csehszlovákia) is felveszi ugyanazt az ingadozó mozgást, amely a térség többi országára (így Magyarországra is) jellemző, csak érezhetően magasabb szintről indulva. Ez a magasabb szint teszi lehetővé azt is, hogy a háború éveiben – legalább ipari

téren – előrehaladjon, s a háborús pusztítások nagy részét elkerülje. Utána kénytelen elszemvedni a hidegháborús korszak veszteségeit, majd fellendül, amit az 1968-as tragikus események megszakítanak: a XX. század utolsó harmada Csehország számára a lassú (relatív) hanyatlás időszaka. A rendszerváltás ezt a lassú hanyatlási tendenciát viszi tovább.

2. ábra. A cseh gazdaság felzárkózási tendenciája összevetve a magyar gazdaságéval

3. ábra. A balkáni országok* gazdaságainak Európa-követési tendenciája

* Románia, Bulgária, Jugoszlávia, Bosznia-Hercegovina, Macedónia.

Kétségtelen, hogy a cseh társadalom a magyarral szembeni fejlődési előnyének országnak részét a XVI–XVIII. században szedte össze. A XIX. századbeli iparosítási előny nagymértékben ennek a felgyűlt többletnek a természetes következménye. Az is elfogad-

hatónak látszik, hogy a magyar és a cseh gazdaság és társadalom közötti szakadék alig érzékelhetővé válása nagyrészt a magyar társadalom XX. század második felében kibontakozott fejlődésének köszönhető, amelynek lanyhulásával a szakadék ismét növekvőben van. Ez a felismerés a felzárkózási erőfeszítés reményteljességére hívja fel a figyelmet, bár nem sok példa van a történelemben arra, hogy ez az erő kifejtés egyébként kedvezőtlen erőviszonyok között hosszú – a felzárkózáshoz elegendő – ideig fenntartható lett volna.

A Balkán fejlődési diagramját még általánosabban szerkesztettem meg: egy sávot jelölök meg, amelyen belül az egyes (gyakorta változó jellegű és határvonalú) országok mozognak. A felső határvonal a „szerencsésebbeket”, az alsó az „elesettebbeket” jelöli, de azt, hogy mely ország közeledik a felső vagy az alsó határhoz, korszakonként különbözhet. A középkor elején például a mai Bosznia-Hercegovina még nem utolsósorban Velence közelsége miatt a szerencsésebb területek közé tartozott, azután a bogumilok elleni irtóhadjáratok idején anarchiába süllyedt, majd az iszlám beszüremelés egyik gócpontjává, a sorozatos pogromok góciává, illetve a Balkán feletti nagyhatalmi marakodások egyik tűzfészkevé vált és ma is az. Más példákat is lehetne felhozni. A vázlatos képből, amit az ábra nyújt, kiviláglik, hogy a 400 éves oszmán uralom ezt a vidéket úgyszólván helyrehozhatatlanul tönkretette. A XX. század elejei hányattatások hatásai itt nagyságrenddel alacsonyabb szinten jelentkeztek, mint mondjuk Magyarországon, és a XX. század második felében tett emberfeletti erőfeszítések is nagyságrenddel alacsonyabb szintű sikereket eredményeztek, majd a századvég katasztrófája a Balkánt a lehetetlenülés küszöbére sodorta.

Magyarország félperiferikus helyzetének jegyei

Magyarország a középkori színezetű, félig és torz módon kifejlett kapitalizmusból a század közepén hirtelen, csaknem átmenet nélkül került egy messzemenően elfajult szocialista struktúrába. Felhasználva a „Golden Sixties” konjunktúráját, sikeresnek ígérkező modellkísérletezésbe kezdett, amelyet azonban végzetesen megtépázott a világgazdasági átrendeződés másfél évtizede, majd elmerült a századvég politikai porviharába. Ebből a zavaros helyzetből valamiféle „vadkapitalizmus” nőtt ki, amely azonban vajmi kevésbé hasonlít az eredeti tőkefelhalmozás Angliájának vagy a XIX. században a Vadnyugat felé terjeszkedni kezdő Amerikának vadkapitalizmusához: nem a Centrumlétet igyekszik – humánusnak nem mondható eszközökkel – megalapozni, hanem inkább valamiféle komprádor gépezetként működik, amely az ország gazdasági–társadalmi és szellemi arculatát a Centrum érdekeinek megfelelő formára szabja át.

Jelzésszerűen emlékeztetek csupán az elmúlt nyolc évben kibontakozott tendenciákra.

a) Ami a termelőerőket illeti, az átalakulás, a XX. század elején még élenjárónak számító, ám a század végén már elmaradottá váló ipari szerkezetet talált – a világgazdasági átrendeződési folyamat hatásai által eléggé szétzilált, elhanyagolt, de még működőképes és továbbfejleszthető állapotban –, amely a század közepén, második felében kiépülvén, alig volt túl a tanulókorokon, továbbá a világ fejlesztési góciától diszkriminatív elzártságban növekedett fel. Ennek következtében a Centrum piacain még akkor is kicsiny lett volna a súlya, ha valamilyen csoda folytán ki tudja kerülni „érinthetetlen” mi voltát. Hozzáteszem, hogy a társadalmi berendezkedéssel együtt járó (a piacgazdasági

fogalmak szerint erősen koraérett, valójában, az emberi tényező nagyfokú távlati fejlődésébe fektetett, hosszú távon megtérülő beruházásként funkcionáló) egészségügyi, oktatási, kulturális és szociális infrastruktúra a félfejlettség által meghatározott teljesítményekhez képest a nemzeti munkaerőt jelentősen megdrágította. Az említett „rendszerinkompatibilitás” az üzleti kapcsolatokban Kelet és Nyugat között úgy jelentkezett, mint a Kelet „bóvilit drágán” kínálata. A kelet-európai országcsoporton belüli, kölcsönösen alkalmazott (mérteiben és időtartamában erősen túlzó) tolerancia ezt a lehetetlenítő tényezőt „szőnyeg alá söpörte”. A félperiferikus helyzet létezett, felszámolását az idő sürgette ugyan, de a mindennapokban együtt lehetett vele élni, egészen addig, amíg a történelem maga alá nem temette.

Magyarország az ipari fejlettség tekintetében majdnem pontosan beleillett ebbe a képbe: ipari teljesítőképességének, becslésem szerint mintegy egynegyede lett volna – következetesen szelektív és műszakifejlesztés-centrikus politika mellett – 10-15 éven belül felfuttatható az európai Centrum padlószintje fölé, és mintegy felét emelhetette volna, a kormányzat által figyelemmel kísért és erősen terelgetett kooperációs és/vagy vegyesvállalati rendszer arra a szintre, hogy a Centrum iparának viszonylag jól fizetett, „intelligens” bedolgozóivá válhasson. Ez olyan helyzetet biztosíthatott volna a magyar ipar számára, mint amilyen a fejlett Európa árnyékában a katalóniai vagy a közép-olasz régióé, esetleg Ausztriáé. Ez utóbbival szemben a sikeres magyar agrárium² reményteljesebb helyzetet biztosíthatott volna a padlószint fölé emelkedés során, az infrastruktúra erős elavultsága és hiányos szerkezete viszont növelte volna nehézségeit.

Ez azonban csak „légifénykép” a magyar gazdaságról. Ha közelebb megyünk ehhez a hetvenes évek közepén még érintetlen szerkezethez, nőnek a kontrasztok. Az agrárium világgazdaságban érvényesíthető nemzeti értékét például nagyban lerontotta az élelmiszer-termelés világpiaci leértékeltsége (agráröllő), ami – lévén az ország rászorulva az agrártermékek exportjára – a legjobb években is jelentős energiavesztési forrás volt. Az agrártudás know-how-ként való, tömeges értékesítését pedig csak akkor lehetett volna jelentős felzárkózási forrásként igénybe venni, ha a világelelméleti probléma olyan drámai módon vetődött volna fel, hogy azt a Centrum három zónája saját túlélése érdekében kénytelen lett volna bőkezűen megfinanszírozni. Nos, erre a XX. század folyamán nem került sor. Vagyis az agrárium devizaszerző teljesítménye még a magyar föld mélyéből hiányzó energiahordozók és nyersanyagok behozatalának finanszírozásához sem volt elég, a technológia és ipari know-how nyugati importját pedig nem lehetett hazai eredetű, jól fizetett munkatermékek kivitelével finanszírozni. Annál is inkább, mivel a feldolgozóipar egyik jelentős hányada (kohászat, nehézszerkezet, építőanyag-ipar, papíripar stb.) fajlagosan hatalmas tőkét kötött le nagyberendezések formájában, a másik hányada pedig (textil-, ruházati, fafeldolgozó, bőr-, cipő-, fémtömegcikk-ipar stb.) kevésbé igényelte, noha időnként teljes felújításra, modernizálásra szorult, mivel jelentős szerepe volt a hazai piacokon is és a devizakitermelésben is. Az ipari szerkezet legértékesebb

² Agráriumon azt a nagy rendszert értem, amely magában foglalta a mintagazdaságok hálózatát és a rendszergazdákat, a termelészövetkezeti szektor nagyüzemi ágazatait, a háztáji modernizált ágazatokat az egészen sajátos funkciókat betöltő ipari szolgáltatási melléküzemágakig, a rendszergazdákhöz sokban hasonló funkciójú feldolgozóipart, valamint a K+F és az oktatási hálózatot, s mindezek szerves összefonódását a falusi–kisvárosi települések társadalmi és fejlesztési ügyeivel. Ez a modell a legjobb úton volt afelé, hogy az amerikai és a nyugat-európai modell mellé mint harmadik, önálló és sikeres agrárstruktúra felzárkózzék, s a Harmadik Világ gyötrő élelméleti problémájának megoldásához (mint know-how) hathatós segítséget tudjon nyújtani.

szegmensének folyamatos és gyors modernizálása, szerkezeti súlyának növelése, belső szerkezetének tökéletesítése ezért folyamatosan „nyomás alatt volt”. A hidegháborús kényszerhelyezethez, valamint a kelet-európai hiánygazdaságok keresleti követelményeihez való idomulás erről az oldalról is kétértelművé tették azt a felzárkózási folyamatot, amely az országban a hatvanas és hetvenes években megindult, továbbá még erőteljesebbé tették ama vonásait, amelyet „rendszer-inkompatibilitás”-ként jellemeztem, felemássá, törékennyé, sebezhetővé tették azt az útszakaszt, amelyet a magyar gazdaság a félperiferikus zónán belül, a Centrum padlószintje felé megtett.

b) A szocialista kísérlet összeomlásától a mai „vadkapitalista” állapotig eltelt – immár történelmi korszakká terebélyesült – időben ezen a felemás, törékeny, félperiferikus szerkezeten az alábbi változások mentek végbe (csak jelzésszerűen, néhány általam kulcsfontosságúnak tartott jelenségre térek ki):

- az agráriumban olyan mélyreható roncsolódás ment végbe, amely csak azért nem teszi teljesen illuzórikussá az újjáépülést, mert még él – és javarészt munkaképes – az a szakemberi nemzedék, amelynek a modell a fejében van, de ez a tudás a magyar agrárium mint „referenciaüzem” nélkül a világban még akkor sem volna eladható, ha a jelzett fordulat egy-két éven belül kibontakoznék: a magyar agráriumot mint „harmadik sikeres világmodellt” tehát valószínűleg az eltékozolt örökség veszteséglistájára írhatjuk;

- az a gyáripar, amely önálló szellemi termékekre alapozva termelt a világpiacon közepesen dinamikus keresletű, részben kis szériás és egyedi termékeket, részben magas K+F-igényes cikkeket (nehéz híradástechnika, járműgyártás, energetikai gépipar, szerszámgépipar, gyógyszeripar, állategészségügyi szérumipar, orvostechnika stb.), nagyrészt szétzúzódott: vállalatai szétaprózódtak vagy eltűntek, műszaki gárdája szétszéledt (jelentős részben külföldre ment vagy szakmailag deklasszálódott), részben pedig külföldi kézre került és „kategóriát váltott”;

- az a kevésbé kiemelt háttérrel rendelkező, elavult termékeket nagy szériában gyártó („skáláhozadékból élő”) ipar, amelynek szellemi háttére gyenge volt, részben utána halt a KGST-piac szétbomlásának, részben atomjaira hullott, részben bér munkavégző, alacsonyrendű „bolygóiparként” éledgel a külföldi megrendelő vagy résztulajdonos árnyékában; ugyanakkor ez a szektor fel is duzzadt, különösen a külföldi befektetők tevékenysége nyomán: a kategóriaváltás nagyrészt ezt a csoportot hízlalta, de ide sorolt be a külföldi tőke látványos „zöldmezős” beruházásainak jelentős része is, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy ezek a gépies, javarészt betanított munkás-színvonalú technológiák nyugati gyártmányokba beépíthető, egyszerűbb termékeket állítanak elő, vagy nyugaton gyártott igényes alkatrészeket szerelnek össze, vagy a nyugati partner (tulajdonos) által már nem gyártott, de némely piacokon néhány évig még eladható termékeket gyártanak;

- a maradék feldolgozóipar – csaknem függetlenül mérettől, tulajdoni formától, ágazati hovatartozástól – tőke-, szakértelem-, és perspektíva hiányban szenved, piacait az importverseny faragja, állaga végtelenen változik, így nem az az áhított, modern kis- és középüzemekből álló „aszteroida-gyűrű”, amely a korszerű nagyüzemi hálózatot körülöleli és növeli teljesítményét, hanem elég nagy hányadában rongyos kolduscsapat, vagy gyors spekulációs meggazdagodásra éhes hiénafalka, vagy a felváltott struktúra haldokló maradványainak halmaza;

- az átalakulás csaknem egyedüli nyertese az infrastruktúrának az a hányada, amely az áru- és pénzfolyamok feletti rendelkezéshez tapad, továbbítja az információkat, érdekeltségeket éleszt vagy tompít közbeavatkozásával (a bankhálózat, a távközlés, az informatika, a közúti szállítás, a tőzsde stb.), ami igen hasznos lenne, ha a háttérben egyfelől a termelés, másfelől a lakossági jólét növekedése volna. Mindezek nélkül olybá tűnik a viharos fejlődés, mintha az utánozni vágyott, fejlett Centrum külső dekorációinak Patyomkin-falva volna; az infrastruktúra másik hányada, amely az ország termelőerőinek egyetlen korlátok nélkül fejleszthető összetevője (a lakosság munkaképességével mint beruházott jószággal számolva a nemzeti vagyonnak mintegy fele) a munkaerő újratermelését szolgálja, vagyis a lakásállomány, a tömegközlekedés, az iskolák, egyetemek, kutatóközpontok, egészségügyi és kulturális intézmények, közművek stb.: nos, ezek erősen – nagyjából a termelőszféra vagyonaival és emberi tényezőivel párhuzamosan vagy talán még tragikusabb mértékben – leromlóban vannak;

- a magyar lakosság teljesítmény-potenciálját az átalakulás előtti korszakban sem lehetett a „latens fejlettség” magas fokán állónak ítélni – Európa ezen vidékének történelme nem kedvezett a weberi állampolgári modell kifejlődésének –, mindazonáltal a hetvenes, nyolcvanas években a lakosság több mint felének volt valamilyen szakképesítése, becslésem szerint csaknem fele képes volt a precíz munkára és még némi kreativitást is

mutatható, körülbelül 15-20 százalékának viszont munkára és racionális életvitelre való szocializáltsága olyan hiányos volt, hogy szinte semmire sem használható ballasztként nehezedett a társadalomra; azóta a gazdaság átférfalódása, az ezt kísérő munkanélküliség, a társadalom számára hasznos tevékenység szférfáján kívüli jövedelemszerzési lehetőségek hallatlan mértékű kiböfvülése, a bizonytalan, szertefoszló társadalmi értékrend s intézményesített formáinak kapkodásai, divatirányzatok hatása alá kerülése, az együttélési és érintkezési kultúra leromlása stb. olyan tendenciákat indított el, amelyek egyértelműen a felvázolt helyzet romlása felé mutatnak. A magasan kvalifikált és magas munkaszocializáltságú rétegeket („középosztály”) erodálja a munkanélküliség, a kényszerű pályaváltoztatások, valamint az agyelszívás; a lumpenjellegű rétegeket a munkanélküliségen, a válságkörzetek keletkezésén túl a „zavarosban halászás” lehetőségeinek hallatlan mértékű kiszélesedése, valamint a határokon keresztül migrációs lehetőségek duzzasztják fel (mindez nemcsak a lakosság személyi és egzisztenciális biztonságátudatának romlásán keresztül út vissza rövid és középtávon, hanem hosszú távon súlyos károsodások lépnek fel a munkaerő újratermelési feltételeiben).

Mit lehet tenni?

A magyar gazdaság és társadalom jelenlegi helyzetében nem táplálhat illúziókat abban a tekintetben, hogy betagozódhasson Európa „vezetőegyedeinek” klubjába. A jelenlegi helyzetet történelmi perspektívában kell érteni: a XX. század vége, XXI. század első fele értelmében. Vélelmezhető, hogy ha az ország történelme mentes lett volna az olyan súlyos árokba taszító erőhatásoktól, mint amilyenek érték, akkor sem könnyen érné el azt a bizonyos, sokat emlegetett padlószintet. Az első teendő tehát tudatunk illúziómentessé tétele. A magyar gazdaságot és társadalmat az is csak közelítette volna ehhez a láthatatlan (ám annál jobban érzékelhető) határhoz, ha a hatvanas években tetözö, s a hetvenes évek közepéig nyúló sikorsorozat strukturális válságba torkollása nem taszítja hanyatlásba az országot, hanem csak megrázza, mivel rendelkezik annyi forrástartalékkal és politikai bölcsességgel, hogy gyorsan és határozottan beindítsa a történelmi helyzet változása által megkövetelt új stratégiát. 1974 és 1989 között – másfél évtized alatt – nagyrészt vissza lehetett volna szerezni a magyar gazdaság és társadalom életerejét. Ez érezhetően fájdalommentesebbé tehetné azt az újabb megrázkódtatást, amely az országot a világpolitikai vihar nyomán érte, s arra kötelezte, hogy ismét a gyökeresen megváltozott környezethez igazodjék. Vagyis magasabb szintről, kisebbet eshetett volna. A félperiferikus lét nem politikai felépítmény vagy kurzus, és még csak nem is az etatizmus kontra privatizáció kérdése. Ezt a keresztet a társadalom válláról a Centrum sem tudná levenni még akkor sem, ha netán érdekében állna, vagy ha a profitelvűségről hirtelen áttérne az irlgalmas szamaritánus világnézetére. Az elmaradottság az egyéni és társadalmi reflexek mélyén van elásva: onnan csak fokozatosan, a lakosság tudatának és anyagi helyzetének tervszerűen adagolt, egymással kölcsönhatásban álló lépéseinek jó kétéhárom nemzedék életén keresztül sorozatával lehet kiemelkedni. De ez is csak akkor reális, ha a nemzetközi politikai–gazdasági körülmények legalábbis nem kifejezetten kedvezőtlenek, s ha a kiemelkedést vezérlő politika kellő stratégiával rendelkezik, elszánt és taktikai lavírozgatásai közben nem tér el stratégiájának fő irányaitól. Vagyis az illúziómentességet sarkítani célszerű néhány alapvető pontra:

1. arra, hogy a Centrum-léthez való közelítés nem politikai hitvallás- és berendezkedés-váltás kérdése, hanem a társadalom mozgási reflexei;
2. arra, hogy a Centrum ebben még korlátozott segítséget is csak akkor hajlandó nyújtani, ha ez a számunkra stratégiai cél, az ő számára taktikai horizontú érdek;
3. arra, hogy az ilyen – fehér holló ritkaságú – lépés sem helyettesíti a nemzeti stratégiát;

4. arra, hogy a beidegződött hazai politikai reflexekkel ilyen stratégia elkészíthetetlen, egyeztetetetlen és végrehajthatatlan, ugyanis olyan – nem is olcsó – lépéseket követel, amelyek az emberi tényező minőségének növelését szolgálják, azaz a szokványos gondolkodási sémákban az „életszínvonal” skatulyájába vannak bezárva, jobbra annak is a „szociális háló” rekeszébe, vagyis a piacgazdasággal végül is inkompatibilis kategóriaként jelennek meg (az emberi tényező fejlesztésébe való befektetés lassan fordul termőre, még lassabban térül meg: ugyan hol lesznek akkor már azok a döntnökök, akiknek az ilyen stratégia kedvéért le kellett mondaniok gyorsan érő gyümölcsöt hozó, politikaitöke-kovácsolásra alkalmas intézkedésekről, amelyek legfeljebb néhány hónapra vagy netán évre odázták el a degradáció sötét árnyékát).

Ha mindez igaz – vagy legalábbis igen erős tendenciaként figyelhető meg, olyanként, amelynek nagyobb az esélye az érvényesülésre az ellenkezőnél, akkor be kell rendezkedni arra, hogy a nemzet energiájának jelentős részét a mélyperiféria felé való további lecsúszás ellensúlyozása fogja felemészteni. Tudomásul kell tehát venni – ez a második nagy illúzióvesztés –, hogy hazánk nem bokréta Isten azon kalapján, amely ugyancsak nem azonos a Földdel, hanem egy kis szürke egyedecske a világfalkában, s besorolása a görög ábécé valamelyik középső betűje körül található: „kappa-egyed”, vagy „lambda-egyed”. Ez nem szégyellni való, kialakulásában az egymást követő magyar politikai eliteknek volt ugyan érzékelhető nagyságú szerepük, de az alaphelyzet az ország geopolitikai helyzetében gyökeredzik.

Az illúziómentesség nem reménytelenséget és bénulást jelent. Ellenkezőleg: az illúziók összeomlását követő sokk az, amelyből kapkodás, letargia fakad, s amely végül is a társadalom összeomlásának sötét árnyékát borítja a nemzet feje fölé. A kedvenc tündérmeséinktől való megszabadulást – a kezdeti fájdalokkal és az „illúziórombolókkal” szembeni keserű dühvel teli időszak után – a józan realitásokkal való higgadt bánásmód korszaka követi. Engedtessék előrejelezni négy kardinális gazdaságpolitikai elemet.

a) Szelektivitás. A nemzetgazdaság kicsi, és nincs szervesen integrálódva valamely nagyobb egységbe: távlati érdekeinek irányába sodró integrációra a belátható időben nincs is reménye. Forrásai korlátozottak – mennyiségi és minőségi értelemben egyaránt –, lehetőségei, adottságai messzemenően nem egyenszilárdságúak. A kereslet–kínálat viszonyai önmagukban nem adnak használható, megnyugtató támpontokat ahhoz, mit, milyen mértékben szükséges fejlesztenie a gazdaságnak, hogy (kezdetben) ne sodródjék a harmadik világba, (később) ismét meginduljon a félperiferikus állapot meghaladásának irányába. Az első lépés annak alapos átvizsgálása, hogy a magyar gazdaság egyes szegmensei távlatban, reálisan milyen fejlődési fok elérésére képesek: melyek azok, amelyekben a leghamarabb, a legkisebb anyagi ráfordítással, erőfeszítésekkel a Centrum színvonalához legközelebb eső előrehaladás érhető el. A második lépés a rendelkezésre álló, keletkező és bevonható források megbecslése s ama koncepció kiformálása, hogy e korlátozó tényező birtokában reálisan milyen szerkezetváltásra és műszaki fejlettségi generációváltásra számíthatunk. A harmadik lépés mindezt összeveti, szembesíti a piaci prognózisokkal: ez bővítéseket, szűkítéseket és helycseréket fog eredményezni azon a jövőképen, valamint menetrenden, amely az eddigiekben kialakult. A gondolatsor fordítva is végbemehet, akkor viszont nem évtizedekre, hanem csak évekre előre határozható meg a szelektivitás. Tanácsos a stratégia „jobbra forgató” és „balra forgató” változatát párhuzamosan megalkotni: ennek „sztereo látás” lesz a jutalma.

b) Sok lábon állás. A stratégia megalkotásakor nagyon gondosan (nem „álgkérdésként”) meg kell határozni a nemzetgazdaság világgpiaci kapcsolatrendszerének módosításá-

nak lehetőségeit és célszerűségét. Az is baj ugyanis, ha a viszonylati térkép túldiverzifikált, és az is veszélyes, ha túlcenzalizált (Magyarország esetében ez utóbbi veszély az elsődleges). Az sem szokott kedvező lenni, ha az ország forgalma túlföldön a nála fejlettebb régiók felé összpontosul – ez „renyheséget” szül –, de az sem egészséges, ha az ország és fő partnerei között a fejlettségi különbség nyomasztó mértékű – ez elnyomó hatással bír (Magyarország korábbi kapcsolatrendszerét a renyheségi veszély uralta, a mostani pedig máris érezteti torzító hatását). Az sem egészséges, ha a kapcsolatok jelentős részét olyan viszonylatok teszik ki, ahol a forgalom egyirányú, főként exportból vagy főként importból áll. Az országnak a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi hálózatban való elhelyezkedése csaknem olyan finom és törekeny egyensúlyhelyzet kimunkálását követeli meg, mint egy ökoszisztémáé: egy nem domináns pozíciójú kis ország nem sodortathatja magát partnereinek erőhatásaitól. Úgyis számolnia kell a sodródással, de amennyire lehet, érvényesítenie kell érdekeit. Magyarország esetében ez az alapvető érdek egyfelől az olyan partnerek körének megőrzése és szélesítése, amelyek hajlandók a magyar áru kínálat megvásárlására; másfelől mindenképpen el kell kerülnie azt, hogy a nemzetgazdaság alapvető ügyei tekintetében a döntési súlypontok ne tevődjenek át külföldre, sem a kulcs-szektorok vállalatainak, sem a gazdaságpolitika síkján. Mindezt Magyarország nem elzárkózással, hanem a különböző erőközpontok közötti ügyes lavírozással és a nemzeti érdekeknek gerinces képviselésével a nemzetközi piaci vagy politikai küzdőterén tudja elérni. Ez biztosítja azt, hogy érdekei és mozgástere minimális áldozataival hozzájusson azokhoz a pótlólagos forrásokhoz, amelyek nélkül az újrafelemelkedés ma már nem képzelhető el.

c) Az előző két alapelvből is, meg az ország erőforrásainak felméréséből is adódik egy sarkalatos elv: Magyarországon semmilyen körülmények között nem szabad olyan gazdaságpolitikát folytatni, amely a munkaerő újratermelési feltételeiben, különösen a szakképzett és a kreatív munkaerőben súlyos, tömeges és maradandó károsodásokat okoz. Egyfelől azért, mert az ilyen gazdaságpolitika éppen azt a termelési tényezőt rombolja, amellyel az ország viszonylag legjobban el van látva, másfelől azt a belső piacot teszi tönkre, amelynek fenntartása az ország relatív mozgásterének egyik fontos feltétele és a külföldi partnerek felénk fordulásának is nem elhanyagolható összetevője.

A gazdaságpolitika emberközpontúságának négy alapösszetevője van: az egyik a lakosság egészségi állapotának javítása és az egészségnek mint életminőség-tényezőnek a figyelembevétele a társadalmi élet alakításának minden területén; a második az életviszonyok kultúráltságának, a művelődési-képzési lehetőségek tömeges hozzáférhetőségének elsőbbsége, egyben a kultúra iránti igény tömegessé tétele; a harmadik az egészséges és kulturált életmód közeget jelentő alapközpont megszerelhetőségének biztosítása a társadalom számára hasznos tevékenységek terén való egyéni és csoportos szorgalom és tehetség függvényében; a negyedik pedig a jövedelmi és jóléti viszonyok optimális differenciáltságának megteremtése, vagyis elkerülése mind az egyenlőségek, mind a perifériális viszonyokra jellemző polarizáltságnak. Az ilyen gazdaságpolitika természetesen feltételezi az egészségügy, a szociális rendszer, a minden fokozatú oktatás és képzés, valamint a tudományos tevékenységek nagyvonalú segítését (nem „kitartását”, hanem ésszerű menedzselését és finanszírozását).

d) Az éles szelektivitás a szerkezeti-műszaki fejlesztésben, a külgazdasági kapcsolatok irányultságának erősen kézben tartott, tudatos vezérlése, valamint az ország működé-

sének szigorúan emberközpontú mederben tartása a „vadkapitalizmus” ösztönös erőterének ellenében egy szegény és erősen leromlott, kiszolgáltatott kis ország esetében vagy társadalmi szintű tervgazdálkodást feltételez, vagy megáll a hordószónoklatok, kortes-hadjáratok meddő szintjén. A „tervgazdálkodás” szó az utóbbi évtizedben csaknem obszcén kifejezéssé vált a magyar közéletben. Pedig a XX. századi nagy „sikersztorik” elemzésekor kiderül, hogy mindenütt, ahol a felfelé igyekvő nemzetgazdaságnak többszörösen hátrányos helyzeteket kellett elhárítania, a nemzetgazdasági folyamatok kulcsfontosain a nagyon is konkrét, stratégiai léptékű vezérlés eszközához folyamodott. Engedtessek meg nekem, hogy a rendelkezésre álló japán, koreai, svéd, francia stb. példák elemzésétől eltekintsek. A kelet-európai tervezési rendszerek kialakulásának alapja is ez a mostoha körülmények közötti fejlődés–fenntartás, gyorsítás és torzulás–helyreigazítás volt, azonban sok – itt ugyancsak nem tárgyalható – körülmény miatt ez a tervgazdálkodási modell súlyos torzulásokat szenvedett, és végül is primitívnek, nem célravezetőnek bizonyult. Megbocsáthatatlan szakmai hibának (vagy ami még rosszabb, lelkiismeretlen „csúsztatásnak”) tartom a stratégiai tervezést azonosítani a szovjet típusú merev mérlegrendszerrel, forrás- és jószágelosztással. Az 1968-tól eredő magyar tervgazdasági gyakorlat is bizonyította, hogy a gazdaságpolitika művészete képes a rövid távú, ösztönös piacvezérlést és a nemzetgazdasági szintű, hosszú távú, tudatos gazdaságvezérlési tevékenységet szinkronba hozni. Nem arra gondolok, hogy a mélypontról felemelkedést hozó, kialakítandó magyar tervgazdaság az 1968-as „új mechanizmus” modelljét támassa fel. Azóta ugyanis minden feltétel megváltozott, a gazdaságon belül is és kívül is. Azt sem tartanám célravezetőnek, ha elöszednének a japán külkereskedelmi és ipari minisztérium, vagy más, külföldi tervező–vezérlő erő működési ábráját, és azt kísérelnénk meg a hazai viszonyokra alkalmazni. Eredetileg kell alkotni. Jelenleg ebből a leendő rendszerből csak annyit látok, hogy szigorúan stratégiai irányultságúnak kell lennie, a gazdaságpolitikai műhelyek, a közgazdaság-tudomány és a vállalati világ iterációs–kooperációs együttműködésén kell alapulnia, és inkább a gazdálkodási–vállalkozási–fejlesztési egyetértés, együttgondolkodás és együttműködési készség kialakításában és folyamatos fenntartásában, mintsem a politikai egyeztetés elnyomórító folyamatába bedobott kvázi-jogszabálygyártásban kell majd testet öltenie.

Az ismertetett négy alapelv megvalósításához kellene az ország lakosságának politikai erőt találnia, s az ezek iránt elkötelezett politikai erőnek kellene a külgazdasági–külpolitikai környezetben megvalósításuk feltételeit kiügyeskednie, illetve ehhez szövetségeseket, útitársakat lelnie.

*

Nem tagadom, hogy a tanulmány gondolatmenete dilemmában vergődik. Az egyik oldalról kénytelen rezignáltan tudomásul venni, hogy az ország 1974 elején elkezdődött hanyatlása mára – 1998-ra – olyan stádiumba jutott, amelyről visszafordulni még kedvező nemzetközi feltételek esetén sem volna túlságosan reményteljes vállalkozás, különösen a ma együtt élő nemzedékek számára nem. Másfelől a figyelmes és tapasztalt szemlélő a mai magyar társadalomban és gazdaságban – minden lepusztultsága és előrehaladott hanyatlása ellenére – láthat jelentős, még talán megmenthető értékeket. Nehéz megmondani, a napnak hányadik órájában tartunk: valahol alkony táján, avagy a huszonne-

gyedik órában, avagy már utána? Egy azonban biztos: ha abbahagyjuk a küzdelmet, a világfalka vagy leigáz bennünket, vagy kivet magából, vagy életképtelen prédaállatként fog kezelni. A világfalka nem Máltai Szeretetszolgálat. Nincsenek érzelmei, szimpátiái, barátságai és testvériségi aggályai, hanem érdekei vannak. Továbbá: a „vezető egyedeknek” minden partnerrel szemben vannak gazdasági–politikai kapcsolati forgatókönyvei. Ha Magyarország úgy jelentkezik a porondon, mint Svédország fejlettségű partner: a Centrum svéd típusú együttműködésen keresztül próbálja megtalálni a számításait. Ha úgy jelentkezik, mint Afganisztán-jellegű partner, a Centrum nem fogja azt mondani: „Várj, ilyen leromlottan Európa közepén ne csetelj-botolj, majd én feljavítalak, aztán ha már kvázisvéd leszel, akkor együttműködünk, amúgy igazán piaci módra!”. Nem: ilyen esetben a Centrum előszedi azt a programját, amelyet az Afganisztán-típusú gazdaságok esetében alkalmazni szokott, és ebbe a kategóriába sorol minket. Rajtunk kívül senkinek sem érdeke, hogy boldoguljunk vagy felzárkózzunk, egyáltalán, hogy élve maradjunk. Ez a falka törvénye.

TÁRGYSZÓ: Világgazdaság. Gazdasági fejlettség.

SUMMARY

In his previous study (*Statistical Review*, 1998, No. 9, pp. 743–755) the author has described the nature of the economic policy of the group of countries called by him „Semi-Periphery”.

In the present study the author investigates how Hungary integrates with the „Semi-Periphery's” zone. After a brief historical overview the process of the formation of Hungary's semi-peripheral position as compared with the Czech Republic and the Balkans is presented. In the following he outlines the semi-peripheral characteristics of the level of development, the structure and the international relations of the Hungarian economy.

The study deals with some basic elements of an imaginary future economic strategy, i.e. how it is reasonable to consider the present situation regarding the issues of the development selectivity and the preferences and dispreferences towards foreign trade partners.

In the concluding part the author thinks it necessary to create a market-conform strategic planning system in order that the efforts towards the Centre should not slacken.